

Віктор Ревезук

УДК 37.014.22(477.53)“19”

ПЕРША СПРОБА САМООРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються перші спроби самоорганізації українських учителів на Полтавщині на початку ХХ століття з метою боротьби за створення національної школи і навчання дітей рідною мовою.

Ключові слова: українське вчительство, національно-визвольний рух, народна освіта, Учительська спілка, національна школа, українська мова.

На початку ХХ століття український національно-визвольний рух уже став реальною політичною силою в підросійській Україні. На політичну арену вийшло нове покоління української інтелігенції, яка через культурно-просвітницьку діяльність прагнула здобути національні і політичні права для свого народу і дотримувалася радикальних методів боротьби з російським самодержавством. Чільне місце в ній займали представники національно свідомого українського учительства. Їх було небагато, але своєю

подвижницькою діяльністю вони торували шлях до свободи і незалежності України. Зокрема, в Полтавській “вільній громаді” Револьюційної Української партії (РУП) працювали вчитель другого реального училища Іван Сидоренко (під час обшуку поліція вилучила в нього близько 2500 примірників та інших нелегальних видань українською мовою), в Лубенській – учителька початкової земської школи Анна Приходько, в Прилуцькій – Тетяна Дорошенко та ін.

Український студентський з'їзд і перша партійна конференція РУП відбулися в червні 1901 р. у помешканні родини знаного діяча культурно-просвітницького руху Олександра Русова та його дружини Софії – згодом відомого українського педагога та письменниці. Згідно з повідомленнями полтавських жандармів, громадська діяльність родини Русових була спрямована на “повне відокремлення Малоросії від Росії і створення суверенної держави на конфедеративній основі. Русови

брали найактивнішу участь в агітації за введення в школах Малоросії викладання малоросійською мовою, а також за видання і розповсюдження малоросійського букваря” [4, с.113].

Напередодні революції 1905–1907 років серед членів РУП почалися гострі ідеологічні розбіжності, які привели до фактичного створення двох українських партій соціал-демократичного спрямування – Української соціал-демократичної робітничої партії і “Спілки”. До них долучилися й окремі представники полтавського вчительства. Наприклад, революційну діяльність у “Спілці” проводили вчитель вищої початкової школи в Прилуках Мусій Криштопа, вчителі церковно-приходської школи із Галаців Бірківської волості Гадяцького повіту Тимофій Микитенко і Петро Залозний та земської школи із села Глибокого Рогозівської волості Переяславського повіту Іван Заєць та ін.

В умовах наростання революційної боротьби український національно-визвольний рух був спрямований головним чином проти русифікаторської політики російського самодержавства. Українська громадськість Полтавщини все більше переймалася культурно-національними проблемами, відстоюючи право на вільний розвиток української мови, культури і літератури. Ці тенденції особливо посилювалися під час революції 1905–1907 років.

У національному русі брали участь різні верстви українського суспільства, об’єднані спільною національною ідеєю, найперше – вчителі початкових, так званих народних шкіл, які самі були вихідцями з народу і найбільше переймалися його інтересами. Разом з іншими представниками української інтелігенції вони виступали ініціаторами створення Селянських спілок – професійно-класових організацій українського селянства. В селі Остап’є Хорольського повіту організаторами Селянської спілки були вчителі двокласного міністерського училища Андрій Букшований та подружжя Ксенія і Федір Григоровичі. Вони влаштували в селі декілька нелегальних зборів і мітингів, на яких закликали селян не платити податки і не коритися царській владі.

У Пирятинському повіті осередки Селянської спілки були створені з ініціативи вчителів земських шкіл Олександра Чепурного з Берлівців, Ольги Чижевської з Богданівки, Ясинського і Білокона з Сергіївки, Огієнка з Білошапок, силенка з Березової Рудки та ін.

У Сокилці Кобеляцького повіту ідеї Селянської спілки поширювали молоді вчи-

тельки Марія Бондарєва і Меланія Яковенко. Результатом їх діяльності, як зазначалося в поліцейських рапортах, були значні “хвилювання” серед селян [2, ф. 138. – Оп. I. – Спр. 334. – Арк. 16].

Учитель Буняківської початкової школи Дмитро Маляр увійшов до складу повітового виконавчого комітету Селянської спілки в Кобеляках і був обраний делегатом Всеукраїнського Селянського з’їзду, який у зв’язку з проведеними арештами не відбувся. Д. Маляра засудили до одного року фортеці (одиначної камери з суворим режимом). Його стара мати залишилася без свого єдиного годувальника. Вчителі Михнівської початкової земської школи Ксенія Михайловська і Лідія Червонечко ввійшли до селянського комітету Хорошківської волосної Селянської спілки, який – на противагу волосній управі – став справжнім органом селянського самоврядування.

За прикладом Селянських спілок вчителі Полтавщини для захисту своїх професійних інтересів і створення системи національної освіти також зробили перші спроби до об’єднання. Поштовхом до цього стало створення Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти. До складу організаційного бюро з підготовки з’їзду в числі інших представників від українського вчительства ввійшла і С. Русова, “високошановна бабуся національної школи”, як її називали сучасники. Українські делегати висунули ідею заснування паралельно із Всеросійською Всеукраїнською вчительською спілкою та прийняли проект її статуту, у якому, зокрема, говорилося: “Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти засновується для боротьби за ґрунтовну перебудову справи народної освіти на Україні на підвалинах свободи, демократизації та національної школи”. Спілка ставила за мету: домогтися для українських дітей загального, безоплатного, обов’язкового і світського початкового навчання, а також українізації всіх (крім приватних) початкових шкіл, учительських семінарій та інститутів. Вивчення основ християнського віровчення мало бути приватною справою учнів.

Серед делегатів першого Всеросійського з’їзду вчителів Україну представляли С. Русова, П. Стебницький, Д. Дорошенко і депутати першої державної Думи Росії В. Шемет, І. Шраг та П. Чижевський. З ініціативи і на вимогу української делегації з’їздом була прийнята резолюція, яка дозволяла вчителям різних народів Росії створювати власні професійні спілки і в такій формі входити до Всеросійської учительської спілки.

Проголошені Всеросійською спілкою вчителів і діячів народної освіти принципи демократизації навчального процесу викликали широкий резонанс серед прогресивного вчительства Полтавщини. У Полтаві до Учительської спілки вступила Катерина Бем, у Лубенському повіті – вчитель церковно-приходської школи в селі Яблуневому Антін Волосянко, Ірина Чеберякова (хутір Сабадаців Яблунівської волості), Митрофан Гончаренко (село Черківці Велико-Селицької волості), Микола Хало (село Денисівка), Тетяна Марченко (хутір Золотохор Денисівської волості), у Пирятинському повіті – Олександр Чепурний, Ольга Чижевська, Олександр Ясинський та ін.

Основною вимогою вчителів-українців була українізація народної освіти. З цією метою в листопаді 1905 р. у Полтаві відбувся з'їзд вчителів, на якому ухвалили платформу з питання організації національної школи в Україні [1, с. 188–189.]. Прогресивне вчительство краю розуміло, що втілити в життя свої вимоги можна, лише поваливши царське самодержавство і домігшись автономії України в складі демократичної Російської держави. Тому багато хто взяв активну участь у революційних подіях 1905–1907 років. Учителька Єфросинія Захаржевська організувала антиурядовий мітинг у містечку Глинському Роменського повіту, Антін Дручевський – на хуторі Климівка Денисівської волості [3, с. 81].

Учителька Малопопівської школи Новоаврамівської волості Хорольського повіту разом із своїм чоловіком Федором 1905 р. працювали в Остап'євському земському училищі і систематично проводили антиурядову агітацію серед селян, за що зазнали переслідувань від царської влади [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 53]. За прогресивні переконання і “мазепинство” переслідувань зазнали також члени Учительської спілки вчителі з Берлівців, Білошапки, Сергіївки, Березової Рудки, Повстина і Богданівки Пирятинського повіту.

Переслідування прогресивних вчителів-українців особливо посилилося після поразки революції 1905–1907 років.

Лохвицьке товариство взаємодопомоги вчителів було утворене в кінці XIX століття, але його статут Міністерство народної освіти Російської імперії затвердило лише 24 серпня 1900 р. Частина членів цього товариства стала організаторами Селянських спілок і вступила до Всеросійської вчительської спілки. Згідно з агентурними даними поліції, там перебувало 14 учителів повіту. Серед них Марія

Гамалія – вчителька Пісківської початкової школи, Олександра Григоренко, Петро Ляшко і Любов Ковинська – вчителі Харківської земської школи, Олександр і Катерина Лисенки (земська школа села Гамалії), Федір Богаєвський і Петро Табурянський (земська школа села Яцини) та ін. [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 145].

Із 1905 р. Лохвицьке товариство взаємодопомоги вчителів очолював Володимир Олександрович Слюз, але за революційну діяльність наступного року його вислали на чотири роки до архангельської губернії. Проте в жовтні 1908 р. цей вирок було переглянуто Харківською судовою палатою і за участь у “безпорядках” 14 грудня 1905 р. у Лохвиці, які закінчилися кривавою розправою над селянами, його засудили до каторжних робіт [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 34]. 9 листопада 1906 р. проти вчителя Ночовного була порушена кримінальна справа за звинуваченням у революційній агітації серед селян Трубайців Хорольського повіту, його звільнили з роботи. За звинуваченням у “приналежності до злочинної партії” (мовилося про Всеросійську Учительську спілку – В. Р.) із Золотоніської юнацької гімназії були звільнені вчителі Батнер, Яцунова і Богаєвський [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 106, 109].

Петро Козмополо в період резолюції 1905–1907 рр. учителював у Єлизаветградському повіті і належав до бойової організації загальноросійської партії есерів. 1907 р. вони намагалися підірвати приміщення земської управи, але бомбу виявила поліція і частину бойовиків заарештували. Козмополо зник і протягом жовтня 1907 – вересня 1908 років учителював у Кулішівці Святлівської волості Кременчуцького повіту. Там він виступав проти обов'язкового вивчення закону Божого в початкових школах і був звільнений з роботи як неблагонадійний. Знову довелося шукати місце роботи. Нарешті в кінці 1908 р. йому вдалося влаштуватися вчителем у селі Богушкове Золотоніського повіту. Проте він і там продовжував революційну діяльність. Серед односельців Козмополо користувався незаперечним авторитетом, тож коли його почала переслідувати поліція, селяни скликали схід і хотіли написати присуд, щоб його залишили вчителювати в Богушковому, але чоловік відмовився, заявивши, що сам за себе здатний постояти. П. Козмополо поліція заарештувала в 1909 р., і подальша його доля невідома [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 37].

Незважаючи на те, що Всеросійська спілка вчителів і діячів народної освіти формально існувала легально і проводила свої з'їзди (останні відбулися 18–24 червня 1907 р.), робота яких висвітлювалася в пресі, царською владою вона розглядалася як антиурядова і злочинна. Таємним циркуляром від 13 лютого 1907 р. полтавський губернатор зобов'язав поліцеймейстерів і повітових справників рішуче боротися з незаконною діяльністю нелегальної організації, яка присвоїла собі назву “Всеросійська спілка вчителів і діячів народної освіти”, поліцейські чини зобов'язувалися встановити “напряженное наблюдение” за всіма особами, причетними до народної освіти, стежити за поїздками вчителів і про всіх підозрілих у зв'язках з Учительською спілкою повідомляти начальника губернського жандармського управління [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 40–42].

19 вересня 1908 р. полтавський губернатор черговим таємним циркуляром наказав поліцеймейстерам і повітовим справникам “негайно надати <...> списки тих осіб із середовища нинішнього учительського персоналу, які помічені або запідозрені поліцією у участі в таємних організаціях нелегальної «Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти»” [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 60]. Найбільше занепокоєння полтавського губернатора викликала та обставина, що члени Учительської спілки можуть потрапити під контроль Української соціал-демократичної робітничої партії, позаяк у програмі цієї партії “особливе місце займає питання національне” [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 8].

Побоювання губернатора були небезпідставними, зважаючи на те, що серед учителів виникла думка створити самостійну Всеукраїнську професійну учительську організацію, основним завданням якої мала стати українізація освіти, насамперед початкової. Проте в період революційного піднесення 1905 р. більшість національно свідомих учителів-українців була зайнята революційною діяльністю. Реалізуватися вона почала лише на початку 1906 р., коли ті разом з активістами Громадського руху Київщини виробили статут Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти. Протягом першої половини цього року освітяни Київщини згуртувалися в Товариство вчителів-українців, яке з часом мало перетворитися на Всеукраїнське. Влітку 1906 р. київське Товариство влаштувало курси з українознавства для вчителів губернії. На початку 1907 р. виникла й Українська спілка вчителів Катеринославської губернії,

але з настанням столипінської політичної реакції обидві вчительські громадські організації через репресії припинили своє існування.

Третя і найбільш успішна спроба об'єднання вчителів-українців була зроблена в лютому 1907 р. в Полтаві. Уперше питання про їх об'єднання в професійну громадську організацію постало 10 вересня 1905 р. на зібранні Товариства допомоги вчителям губернії. Зібрання вирішило виробити статут нової організації, розбудованої на засадах національної освіти, і приступити до видання українських підручників для народних шкіл. Із цією метою була обрана комісія в складі 10 осіб, до якої ввійшли Микола Гавриленко, Михайло Фісун, священник Андрій Геращенко, Стороженко та ін. [2, ф. 83. – Оп. I. – Спр. 71. – Арк. 61].

Ідея самоорганізації вчительства Полтавщини дістала підтримку серед колег, які працювали в сільських школах, і вже у квітні 1907 р. відбулися установчі збори вчителів-українців Полтавського повіту, на яких був присутній і представник від освітян Катеринославської губернії. У ході тривалих дискусій вчителі виробили проект свого губернського статуту, який у перспективі мав об'єднати освітян у всеукраїнському масштабі, і обрали тимчасову раду. Протягом літа вона налагодила контакти з учителями інших повітів Полтавщини. На скликаній у жовтні 1907 р. учительській конференції вже були присутні представники п'яти повітів та один від учителів-українців Полтави. Конференція затвердила статут Учительської спілки та обрала правління (раду) і зобов'язала його працювати над залученням до спілки вчителів решти повітів Полтавщини.

Наступна учительська конференція відбулася в березні 1908 р. На цей час спілка вже охоплювала вчителів дев'яти повітів губернії. Із учителів-патріотів в Учительській семінарії, що знаходилася на Шведській могилі поблизу Полтави, склалася Українська громада. Її організатори поставили перед адміністрацією вимогу включити, починаючи з 1908–1909 навчального року, до навчальних програм вивчення української мови, літератури та історії України [5, с. 12]. Українська громада семінарії також долучилася до роботи з розбудови професійної учительської громадської організації. Зроблений був і перший рок до перетворення Учительської спілки Полтавщини на Всеукраїнську: її правління (рада) встановили контакт з учителями-українцями Харківської губернії [2, ф. II-7. – Оп. I. – Спр. I. – Арк. 87–88].

Одночасно з Учительською спілкою вчителів-українці Полтавщини заснували і видавництво “Український учитель”, а його керівником став учитель початкової школи з приміського села Яківців Михайло Редько (за революційну діяльність арештовувався 1906 р.); членами видавничого колективу були присяжний повірений (адвокат) Микола Дмитрієв і вчителі Григорій Шерстюк та Григорій Ясинський. Як стверджував полтавський поліцеймейстер, усі вони належали до української революційної організації.

Згідно зі статутними вимогами, видавництво “Український учитель” мало пропагувати ідею української національної школи шляхом агітації серед учителів і батьків учнів; видавати друком педагогічні й дитячі книжки, журнали та підручники українською мовою; об’єднувати навколо себе вчителів-українців та всіх причіників української школи, які б вклучалися в боротьбу за створення системи демократичної національної освіти; допомагати батькам і школі у вихованні покоління українських патріотів [2, ф. 351. – Оп. I. – Спр. 58. – Арк. 417].

Про намір учителів-українців створити свою національну спілку розповіла російській громадськості Софія Русова на шпальтах журналу “Русская школа” в статті “О национальной украинской школе прежде и теперь”.

Полтавське видавництво “Український учитель” оголосило конкурс на кращий підручник з історії української літератури. Кошти на винагороду надав М. Дмитрієв. Він прагнув, щоб була створена така історія українського красного письменства, в якій би “показано було національну основу й прикмети письменства, а також і впливи на його від сусідніх письменств” [6, с. 227].

Видавництво проіснувало лише близько року і було закрито царською владою, але протягом короткого часу встигло видати в типографії Шиндлера 12 книжок українською мовою (одна з них була конфіскована), зокрема три підручники, шість книжок для дитячого читання і три популярних видання для масового читача. Серед друкованої продукції були “Коротка українська граматики для школи” Г. Шерстюка, “Про небо. Популярна астрономія”, “Діткам. Казки і вірші” С. Черкасенка, казки братів Грімм у перекладі українською, “Як народилася пісня”, “Убогий жид”, “Про Сивенького” та ін. [2, ф. 351. – Оп. I. – Спр. 58. – Арк. 85].

Полтавське видавництво “Український учитель” було першим в Україні спеціалізованим видавництвом української дитячої і навчальної літератури. За короткий час свого існування воно встигло зробити більше для згуртування вчителів-українців і популяри-

зації української національної школи, ніж будь-які інші подібні громадські організації. 21 січня 1909 р. губернатор наказав полтавському поліцеймейстеру надати йому копію статуту видавництва. Позаяк такого не виявилось, за розпорядженням губернатора воно було закрито. Г. Шерстюк змушений був виїхати до Юзівки на Донбасі, а Г. Ясинський і М. Дмитрієв – до Києва.

Отже, в умовах російського самодержавства можливостей в Україні ні для національної школи, ні для об’єднання українських учителів не було. Відродилися вони лише після повалення царизму за Української революції 1917–1921 рр. в добу Центральної Ради.

Література

1. Агафонова Надія. Концепція національної освіти в контексті революційних подій 1907–1919 рр. / Надія Агафонова. – Хроніка–2000. – Вип. 72. – К.: “Генеза”, 2007.
2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО).
3. Новітня історія України (1900–2000). – К.: Вища школа, 2000.
4. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: “Полтавський літератор”, 1999.
5. Рідний край (Полтава). – 1906. – № 8.
6. Семенко Світлана. “Український цicerон” (штрихи до портрету М. А. Дмитрієва) / Світлана Семенко. – Слов’янський збірник. – Вип. 5. – Полтава: Слов’янський клуб, 2006.

Viktor Reveguk

The First Attempt of Self-Organising of Ukrainian Teachers in Poltava Region (The Beginning of the XX Century)

This article deals with the problem of the first attempt of self-organising of the Ukrainian teachers in Poltava region at the beginning of the XX century. The goal was to create the national school and to teach children by their native language.

Keywords: Ukrainian Teaching Community, national liberation movement, national education, the teachers’ union, national school, the Ukrainian language.

Виктор Ребезук

Первая попытка самоорганизации украинских учителей на Полтавщине (начало XX века)

В статье рассматриваются первые попытки самоорганизации украинских учителей на Полтавщине в начале XX века с целью борьбы за создание национальной школы и обучения детей на родном языке.

Ключевые слова: украинское учительство, национально-освободительное движение, народное образование, учительский союз, национальная школа, украинский язык.

Надійшла до редакції 19.03.2010 р.